

RITUELEN ALS POORT TOT HET SUBLIEME

voordracht

Geachte toehoorders

Ritueel met spiegel

Ter introductie van mijn voordracht, zal ik een spiegel ritueel uitvoeren. Dit ritueel is onderdeel van de training die ik wekelijks beoefen in de dojo van de Shinzen Stichting te Amsterdam. De trainingen vinden plaats onder leiding van Paul de Leeuw, shinto meester en directeur van de Shinzen Foundation. Hij is een meester op het gebied van shinto rituelen.

Na afloop van het spiegelritueel vertel ik U welke betekenis dit ritueel in de loop der jaren voor mij gekregen heeft. Ik verricht het ritueel in een traditionele Japanse kimono.

stilte

Spiegelproces: van vervreemding tot het besef van vele generaties

Spiegels spelen in meerdere inwijdingsceremonies een rol, niet alleen in de Vrijmetselarij maar ook in de millennia oude Shinto traditie. De eerste jaren dat ik de oefeningen en meditaties verrichtte, was de spiegel oefening een confrontatie met mij zelf. Je kijkt en je denkt: ben ik dat? Er ontstaat spanning, soms zelfs verlegenheid. Je blik wordt op dat moment eerder de blik van een buitenstaander dan van je zelf. Een gevoel van vervreemding maakt zich van je meester. Eenzelfde reactie is waar te nemen bij andere deelnemers aan het ritueel. Op de duur verdwijnt het vervreemdende gevoel om plaats te maken voor helder bewustzijn, in de trant van: het is wat het is. Een stoïcijnse gemoedstoestand die luistert naar de naam: *ataraxia*, onverstoorbaarheid.

Weer enkele jaren verder ontstaat een nieuwe ervaring. Ik kijk, geknield zittend, in de spiegel en zie plotseling mijn ouders: eerst mijn vader, vervolgens mijn moeder. Vanaf die dag waarvan ik mij de datum niet herinner, hetgeen voor een dergelijke ervaring geen zin heeft, is het eerste 'dank-je-wel' voor mijn vader, en het tweede 'dank-je-wel' voor mijn moeder. Ik focus op hen beiden, niet tegelijk maar in successie, en realiseer me dat zij in mij voortleven, zoals hun ouders in hen. Er opent zich een eindeloze keten van generaties, en even zovele genetische verbindingen, waarin een combinatie van zaadcel en eicel, één nieuw exemplaar voortbrengen. Het gegeven dat steeds twee mensen nodig zijn om één menskind te maken, impliceert een bijzondere relatie tussen één en twee. Het betekent dat twee tegengestelde krachten samen een nieuwe eenheid creëren. De Renaissance 'umanisti' begrepen dit. Tiziaan laat Venus en Mars het kind Harmonia voortbrengen. Dit gegeven bevat de sleutel tot de dieptestructuur van rituelen, met name van de rituelen die een overgang markeren: *les rites de passage*.

Oorsprong van rituelen

In een nog niet gepubliceerd artikel over *Sterven en dood in filosofische zin*, verdedig ik de stelling dat de doodservaring van mensen de oorsprong is van mythen, rituelen en levensbeschouwing. Funeralia, een verzamelnaam voor objecten, graven en sporen van doodsrutuelen, zijn daarvoor een indicatie. De *homo sapiens* onderscheidt zich van andere primaten door zijn relatie tot de dood. *Het dier eindigt; de mens sterft* (Heidegger), want een mens kan anticiperen op sterven en dood.

Als de doodservaring de oorsprong is van onze mythen en rituelen, betekent dit dat rituelen vormgeven aan onze diepste behoeften, angsten, verlangens, kortom aan het *mysterium tremens et fascinans*, het numineuze en het sacrale. De filosofische verwoording voor dit mysterie is *transcendentie*; de esthetische verwoording is *de schoonheid van het sublieme*. De etymologische betekenis van het woord *subliem* is: dat wat zich onder de drempel of aan gene zijde van de drempel bevindt. De woorden *numineus*, *transcendent* en *subliem* verwijzen ieder op eigen wijze naar de dieptestructuur, het waarom en waarheen van de overgangsriten, zowel in de Westerse cultuur als

niet-Westerse culturen. Een cultuur die zijn overgangsriten verwaarloost, zoals de onze dat doet, verliest daardoor het contact met de diepste emoties van het menselijk bestaan, en zal dat verlies noodgedwongen via pseudo-activiteiten proberen te compenseren.

SAHARA: De stilte...het ontbreken van elk spoor van leven noem ik minimumervaring. Een ervaring die mijn leven onomkeerbaar beïnvloed heeft, vond plaats in de Sahara in 1973, tijdens een reis van zes maanden met mijn twee geliefden, Alma en Judith, en de drie kinderen van Alma en mij. Het einddoel van de reis was Kashmir in India. De reis door de Sahara ging richting Mombasa, een havenstad in Kenia, maar zover zijn we nooit gekomen. De woestijn eiste zijn tol. Voor Alma, mij en de jongens begon de eigenlijke Sahara in het plaatsje Reggane, een gehucht in het westelijk deel van de Sahara. We arriveerden daar via Marokko, waar Judith was achtergebleven om van Marrakech via Londen naar Bombay (Mumbai) te reizen. We schreven onze namen in een boek, zodat de autoriteiten zouden weten, wie er vermist waren als we niet terugkwamen. Na de inschrijving in het dodenregister mocht je water scheppen. Een tegel bedekte een kristalhelder stroompje water. Vervolgens reden we in de namiddag het dorp uit. Dat had ik nooit mogen doen. Er stond buiten het dorp een paal met een bordje: Mali, een afstand van 2000 km. Het bordje stond te wiegen in de wind. Er kwam geen ander bordje meer.

We zijn daar verdwaald; we wisten absoluut niet meer welke kant we op moesten in de Sahara met honderden kilometers zand, de zon die je bakte en de nachten heel koud. Die ervaring heeft een onuitwisbaar effect op mij gehad, en ook op mijn familie. Dat zou het op iedereen hebben. Je verandert voor de rest van je leven. Honderden kilometers terrein rijden...totaal geen leven in die gigantische ruimte, de leegte, de enorme leegte die zich voor je uitstrekt. De nachtelijke stilte is zo intens dat je geleidelijk aan ervaart dat ook stilte vele gradaties kent...een omgekeerde decimeter-tabel. Wat de mystieke traditie van de monotheïstische godsdiensten de *eenheidservaring* noemt, noemen verschillende Oosterse tradities *leegte*, waarbij 'leegte' identiek is aan 'ruimte'.

Na tien dagen begon ik anders te dromen. De stilte drong fysiek tot me door...mijn lichaam opende zich naar buiten. Die stilte, en het ontbreken van elk spoor van leven. Dat noem ik de *minimumervaring*. We zijn gevonden door vijf Algerijnse mannen. Zij hadden een ongewone flikkering gezien, veroorzaakt door het zonlicht op onze witte bus, en zijn in onze richting gaan wandelen. Zij hebben ons gered. Met hen zijn we teruggedreden naar de piste. Na zes-zeven honderd kilometer kwamen we bij een oase. Er brandden wat lampjes; het was donker. Met zijn vijven kwamen we de bus uit en kusten spontaan het gras. Het voelde zacht. De volgende ochtend bleek het van dat scherpe helmgras te zijn. Maar die avond voelde het zacht, want het was leven. Alles voorafgaand aan dat helmgras was zand, steen, rots. Dat heb ik later verwerkt en benoemd als minimumervaring: pas via de minimumervaring kun je een onvoorwaardelijke waardering krijgen voor alles wat is. De schoonheid van het *zijn*.

'Wat is het hoogste getal', vraagt een soefi meester. Ik zal dat toelichten. Het hoogste getal is oneindig plus één, ofwel het hoogste getal bestaat niet, zoals onze zoon Adam en ik samen ontdekten. Niemand kan het hoogste getal concreet formuleren. Als je die onmogelijkheid niet begrijpt, kun je een gevangene worden van het verlangen naar het onbegrensde. Wat van zichzelf onbegrensd is, gaat iedere individuele streving en vorm te boven. Terwijl wanneer verlangen zich richt op de werkelijkheid, op alles wat is, vanuit een bereidheid daarvoor open te staan – boeddhisten noemen het compassie, een houding die verwant is aan de esthetische perceptie – ja, dan ontstaat een tijdelijke *eenheid*. Met name niet-westerse tradities noemen een dergelijke ervaring *volheid* of *leegte*.

In de natuur ontmoet je de uitersten: een onverbiddelijke schoonheid. Alles leeft op en van elkaar; een symbiose van miljarden vormen; groei, verval en permanente transformatie. Wij zijn ook natuur. Zo'n inzicht doet iets met je. Zoals, wanneer je een dierbare hebt verloren en daarna weer terugkeert in het maatschappelijk leven. Eigenlijk is het met niets te vergelijken, niet met hoe je daarvoor was. Het gaat om de zijnservaring, de bron van alle schoonheid. Het opent je hele bewustzijn. Een mens is bijna niets. Dit heb ik sterk ervaren in de Sahara.

Noot: dit is het verslag van een gesprek met Kommerien Broderick, in het kader van haar doctoraal scriptie over het thema *eenheidservaring* aan de Universiteit voor Humanistiek / najaar 2005.

Rituelen: gestileerde vormgeving van tegengestelde krachten

De uitkomst van mijn ervaringen met het spiegel ritueel, namelijk dat twee mensen nodig zijn om één mensenkind te maken, en dat dit gegeven een bijzondere relatie impliceert tussen het ene kind, en de twee krachten die daarvoor nodig zijn, brengt mij tot de vraag, hoe het ene zich verhoudt tot twee, respectievelijk het vele. Deze vraag speelt een wezenlijke rol in de traditie van de Vrijmetselarij die in een eigen gestalte vorm geeft aan de veel oudere traditie van de hermetische gnosis, de derde component van de Europese cultuurtraditie.

Rituelen zijn vanouds de gestileerde vormgeving van twee tegengestelde vitale en humane krachten die niet zonder elkaar kunnen bestaan op straffe zichzelf door eenzijdigheid te vernietigen. De ene kracht is centrum-zoekend; de andere kracht is centrum-vliedend. Als beide krachten onderling in een dynamische balans verkeren, kunnen we spreken van een gezonde fysieke, mentale en emotionele conditie. Voorbeelden van beide krachten op vitaal niveau zijn onze in- en uitademing; de hartslag en het orgasme als symbiose van zelfbevestiging en overgave. Voorbeelden van beide krachten op mentaal niveau zijn de binaire logica met de symbolen 0 en 1; het contradictie-beginsel en het beginsel van uitgesloten derde.

Rituelen hebben vanuit de twee tegengestelde driften en verlangens, respectievelijk het verlangen naar verbondenheid versus het verlangen of de noodzaak bestaande verbanden los te laten, een functie die parallel loopt aan de twee tegengestelde krachten. Het is te vergelijken met de werking van een electro-magnetisch veld. Sommige rituelen hebben de specifieke taak een mens bewust te maken van zijn lidmaatschap van een bepaalde gemeenschap die kan variëren van familie, buurt, religie tot sportclub, leger en vaderland. Andere rituelen helpen in het ervaringsproces, hoe vertrouwde identiteiten los te laten, door hem of haar te inspireren zich open te stellen voor het grenzeloze.

De quintessens van alle wijsheidstradities

De vraag naar de verhouding tussen het ene, het vele en de bestaande tegenstellingen, is de metafysische quintessens van alle wijsheidstradities. De antwoorden op deze vraag bepalen hoe wij het leven begrijpen en ervaren; hoe wij over onsterfelijkheid denken; hoe immanentie en transcendentie zich onderling verhouden. Zonder inzicht in deze van oorsprong metafysische vraag, zijn we ziende blind. Dit inzicht, geachte toehoorders, kan alleen tot stand komen via ervaringen. Ter illustratie: Socrates en Plato waren ingewijden in de Eleusynische mysteriën. Het betreden van het rijk van de dood was dé beproeving van de inwijding. De initiatie bestond onder meer uit angstaanjagende visioenen. Plutarchus vergelijkt de ontsteltenis die de inwijding veroorzaakte met de toestand van iemand die op sterven ligt. Hermes herinnert de deelgenoten van de Mysteriën aan een uitspraak van Empedocles: *de vleselijke geboorte is een vreselijke kruisgang, die levenden in doden vernadert...Leert U herinneren en de toekomst kennen.* Pindarus dicht: *Gelukkig hij die de Mysteriën heeft doorleefd. Hij kent de oorsprong en het einddoel van het leven.*

De titel van mijn voordracht: *Rituelen als Poort tot het Sublieme*, vindt hier zijn oorsprong.

Met excuses voor de quantum sprongen in mijn betoog, leid ik hieruit af dat het metafysisch oerbeginsel niet enkelvoudig is maar een manifestatie van tegengestelde tendensen. Alleen dankzij tegenstellingen, is er beweging, groei en leven. De allesomvattende eenheid manifesteert zich niet enkelvoudig maar in de gestalte van tegengestelde krachten en de onuitputtelijke explosie van vormen ofwel *onta*, in de Griekse filosofie *zijnden* genoemd.

Mijn voorkeur voor het gebruik van het woord 'zijnden' in plaats van 'dingen' heeft een reden. Het woord 'zijnde' verwijst naar deelname aan het zijn/Zijn, terwijl het woord 'ding' een op zich staande entiteit uitdrukt, alsof er geen verband of wisselwerking zou bestaan met de omgeving. Zo ook het woord 'individu' dat ten onrechte een zelfstandigheid suggereert die er in werkelijkheid niet of nauwelijks is.

David Bohm gebruikt de termen *implicate order* en *explicate order* om de wisselwerking aan te duiden tussen het onderliggende, allesomvattende veld van energetisch bewustzijn (impliciete orde), en de werkelijkheid waartoe wij in onze verschijningsvormen (expliciete orde) behoren. Het is niet moeilijk in te zien, waarom het Ene zich niet als autonome realiteit kan manifesteren. Het zou, hoe

verheven ook, een entiteit naast andere identiteiten worden. *Het Ene* laat zich op geen enkele wijze verzelfstandigen tot een onafhankelijke gestalte. Het kan zich manifesteren voor wie ogen heeft, maar niet als autonome, separate Vorm. Het Ene kent immers geen enkele grens, en gaat dus elke verzelfstanding te boven. Dit is naar mijn bescheiden oordeel de quintessens van de oude wijsheidstradities. De gelaagdheid van alle werkelijkheid die uit dit inzicht volgt, is in metafysische termen een expressie van *immanente transcendentie*, of *transcendente immanentie*. Immanentie en transcendentie zijn twee onafscheidelijke dimensies van de allesomvattende Wet van Transformatie. Het Corpus Hermeticum, een verzameling teksten uit het begin van de Christelijke jaartelling, beschrijft in hfst. VIII de voortdurende transformatie in de woorden: *Van wat bestaat, vergaat niets, er zijn alleen maar veranderingen, die ten onrechte als vernietiging en dood worden aangeduid*. Twee duizend jaar later keert eenzelfde idee terug in twee versregels van Gerrit Kouwenaar: *Er is geen elders / waar het anders is*.

U begrijpt dat de familienaam *Elders* verplichtingen scheidt.

Het dualisme van de Westerse cultuur

De idee van het allesomvattende Ene bereikte een apotheose in de geschriften van Plotinus (205-270), een hellenistische Egyptenaar of een Griek in Egypte. Plotinus, de grondlegger van het neoplatonisme, is de vernieuwer van een filosofische traditie die teruggaat op Pythagoras. Pythagoras en Plotinus beschouwen individuele zielen als fragmenten, respectievelijk concretisering van de universele ziel, en daardoor even tijdsloos als de universele ziel. Hun afdaling in een lichaam maakt deel uit van de universele orde. Als de ziel eenwording bereikt met het Ene, de hoogst mogelijke graad, verliest zij het bewustzijn van zichzelf. De eenwording met het Ene kan zowel tijdens het leven als na de dood plaatsvinden. Er is geen wezenlijk verschil tussen beide mogelijkheden.

Plotinus' monisme, de filosofische leer dat het Ene alle werkelijkheid doortrekt en doorlicht, vormt het sluitstuk van een duizendjarige traditie. Zijn monisme belichaamt in het Romeinse rijk de antieke tegenpool van het opkomend monotheïsme, de leer van de Ene God, dat de Europese traditie en daardoor de Westerse cultuur tot in de 21ste eeuw diepgaand zal bepalen. Het verschil tussen het wereldbeeld van Plotinus en het wereldbeeld van Augustinus (354-430) is te herleiden tot het verschil tussen een monistisch en een dualistisch wereldbeeld. Na Plotinus maakt de idee van het Ene plaats voor de Ene God die in het Romeinse rijk de strijd aanbindt met het polytheïsme dat de basis was van de Romeinse cultuurpolitiek met de intentie aan ieder van de verschillende religieuze tradities een eigen plaats te geven in dit uitgestrekte imperium. In de strijd tussen de Romeinse cultuurpolitiek en het Christendom, zal het pluralisme het onderspit delven ten gunste van de Ene Levende Waarheid, gevolgd door rituelen om daaraan uitdrukking te geven.

Het dualisme kent talloze gedaanten maar één kenmerk is in al die verschijningsvormen gemeenschappelijk: de hiërarchische verhouding tussen de Schepper en zijn schepping; tussen cultuur en natuur; geest en lichaam, en vanaf de Verlichting tussen kapitalisme en socialisme; oligarchie en democratie. Deze fundamentele tegenstellingen kunnen we, tot vandaag de dag, in het Westen niet overbruggen. De afgrond is te diep. De tegenstelling tussen secularisme en religie is op paradigmatisch niveau nauwelijks relevant, want het monotheïsme heeft eeuwenlang de argumentatie geleverd voor het denken in tegenstellingen. Het religieus en filosofisch dualisme is daardoor medeverantwoordelijk voor de ideologische tegenstelling in de 19de en 20^e eeuw tussen communisme en fascisme, en de daaruit voortvloeiende rechtvaardiging van twee wereldoorlogen. Deze ideologische tegenstelling hangt samen met de kloof in de Westerse cultuur tussen het paradigma van de klassieke en het paradigma van de romantische geest. Ik beschouw de potentiële verzoening van het klassieke en het romantische paradigma als een voorwaarde voor de culturele eenwording van Europa in de 21ste eeuw. De Vrijmetselarij is één van de erfgenamen van de derde cultuurstroom in de Westerse cultuur, een stroming gebaseerd op waarden die belangrijk zijn voor het klassieke én het romantische paradigma. De conclusie ligt dus voor de hand: het dualisme niet ontkennen maar de tegenstellingen ombuigen tot een polaire relatie.

Vrijmetselarij en Humanisme: een Siamese tweeling

Als U mij vraagt naar de relatie tussen Vrijmetselarij en Humanisme, in de zin van twee levens-

beschouwingen, is het antwoord voor Nederland anders dan het antwoord voor België. Dit maakt de kwestie eerder tot een cultuursociologische opgave dan tot een levensbeschouwelijke kwestie. Niettemin zijn de culturele verschillen geleidelijk aan zo diepgaand dat het lijkt, alsof vrijmetselaars en humanisten een andere planeet bewonen.

De belangrijkste verschillen zijn het streven naar broederschap en zusterschap versus autonomie en individualisme; besef voor traditie versus gerichtheid op de toekomst (zonder dat één van beiden die oriëntatie verabsoluteert); besef van transcendentie versus radicale immanentie; filosoferen als een vorm van gnosis, d.i. kennis die tot inzicht en bevrijding leidt versus een filosoferen dat de rechtvaardiging moet leveren van een humanistisch wereldbeeld. Dit laatste is met name het geval binnen de IHEU, the International Humanist and Ethical Union (1948) die gedomineerd wordt door een empiristisch, wetenschappelijk type humanisme, met de Verlichtingsfilosofie als basis voor politieke actie.

Een laatste, belangrijk onderscheidend kenmerk is de betekenis die beide stromingen aan rituelen toekennen. Humanisten in Nederland aanvaarden schoorvoetend de betekenis van rituelen, maar dan vooral als vormen met een eigen, individuele invulling. Vrijmetselaars staan in een traditie die weet dat rituelen tot het hart spreken, en dat het hart meer begrijpt dan de rede. Rituelen zijn voor de vrijmetselaar het voertuig om in aanraking te komen met het numineuze, het sacrale en het sublieme. Vandaar de titel van mijn korte voordracht: Rituelen als Poort tot het Sublieme.

